

Теорії цивілізацій Франсуа Гізо та Жозефа Гобіно: до постановки проблеми

Theories of Civilizations by François Gizo and Joseph Gobino: Problem Statement

Тетяна Данилова¹, Яна Лукащук¹
Tetiana Danylova, Yana Lukashchuk

¹ National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
15 Heroiv Oborony str., Kyiv, 03041, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.40-4](https://doi.org/10.22178/pos.40-4)

LCC Subject Category:
B69-99

Received 28.10.2018
Accepted 27.11.2018
Published online 30.11.2018

Corresponding Author:
Tetiana Danylova
dtv280365@gmail.com

© 2018 The Authors. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Анотація. Проблеми розвитку та взаємодії цивілізацій давно цікавили представників різних наукових напрямків. Період другої половини XVIII – першої половини XIX ст. був часом формування і розвитку переважно лінійно-стадіальної теорії цивілізації. У той же час почали розвиватися окремі положення теорії локальних цивілізацій і формуватися уявлення про багатовекторність історичного процесу, проте останні ще не набули самостійного статусу. У статті зроблено спробу окреслити теорії цивілізацій, запропоновані Франсуа Гізо, чия творча діяльність створила передумови для виникнення теорії локальних цивілізацій або етнографічних теорій цивілізації, та Жозефа Гобіно, який започаткував расово-антропологічну теорію. У процесі дослідження було застосовано порівняльно-історичний метод, методологію філософської герменевтики, а також антропологічний інтегративний підхід.

Ключові слова: цивілізація; теорії цивілізацій; прогрес; культура; Франсуа Гізо; Жозеф Гобіно.

Abstract. The problems of the development and interaction of civilizations have been of great interest to the representatives of various scientific fields for a long time. The period of the second half of the 18th - the first half of the 19th century was the time of the formation and development of predominantly linear stage theory of civilization. At the same time, certain provisions of the theory of local civilizations began to evolve and the idea of a multidirectional historical process began to develop, but the latter had not yet acquired an independent status. The paper attempts to outline the theory of civilizations proposed by François Guizot, whose activity created the prerequisites for the emergence of theories of local civilizations, or ethnographic theories of civilization, and Joseph Gobineau, who initiated his racial anthropological theory. In the course of the research, the comparative historical method, the methodology of philosophical hermeneutics, as well as the anthropological integrative approach were applied.

Keywords: civilization; theories of civilizations; progress; culture; François Guizot; Joseph Gobineau.

ВСТУП

Сьогодні проблеми сутності, динаміки, типології, перспектив взаємодії цивілізацій набули надзвичайної актуальності, оскільки людство як глобальна цивілізація переживає один з найскладніших, найсуперечливіших моментів своєї історії. Руйнуються основи індустріальної цивілізації, одночасно виникає нова цивілізація, сутність і перспективи якої ще є невизначеними. Вона може піти техногенним шляхом або обрати антропогенну

орієнтацію. Значною мірою це залежить від самого людства, від нашого спільного вибору.

Протиріччя між різними цивілізаційними парадигмами і пов'язані з ними проблеми світової глобалізації та взаємодії цивілізацій є предметом дослідження багатьох наук [7; 9; 10; 11]. У сучасній науці практично не існує галузей гуманітарного знання, які не розглядають цих проблем. Окремі положення розробляються в економічній і політичній теорії, соціології, культурології, філософії та психології. До кінця XX століття питання взаємодії

цивілізації оформилося в якості самостійного напрямку філософської думки, який набув суттєвої значущості у зв'язку з наростаючою потребою запобігання конфлікту цивілізацій шляхом налагодження діалогу культур [7].

Проблеми розвитку та взаємодії цивілізацій давно цікавили представників різних наукових напрямків [3]. Період другої половини XVIII – першої половини XIX ст. був часом формування і розвитку переважно лінійно-стадіальної теорії цивілізації. Цей процес знайшов відображення у працях А. Фергюсона, А. Тюрго, Н. Кондорсе, О. Конта, Г. Гегеля та інших мислителів, які намагалися побудувати раціональні концепції теорії цивілізацій. Всі ці концепції були прив'язані до недалекого майбутнього як часу втілення свого ідеалу. Такі дослідники, як І. Г. Гердер, Ф. Гізо, Е. Кіне почали формулювати окремі положення теорії локальних цивілізацій і формувати уявлення про багатовекторність історичного процесу, проте останні ще не набули самостійного статусу.

У статті зроблено спробу окреслити теорії цивілізацій, запропоновані Ф. Гізо та Ж. Гобіно. У процесі дослідження було застосовано порівняльно-історичний метод, методологію філософської герменевтики, а також антропологічний інтегративний підхід

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Віру кабінетних вчених у можливість створення єдиної концепції цивілізації похитнули європейські мандрівники, які розповідали про різні країни та народи. У результаті їх оповідей сформувалося уявлення про існування не однієї-єдиної людської цивілізації, а цілої множини їх. Виникла потреба скоригувати поняття «цивілізація», що спробував здійснити наприкінці першої третини XIX ст. французький історик Франсуа П'єр Гійом Гізо (1787–1874). Він вірив у те, що людство має своє призначення в процесі історії цивілізації: «Цивілізація є одним з таких фактів – факт загальний, прихований, складний, що нелегко піддається опису й оповіді, але тим не менш існуючий, такий, що має повне право бути предметом оповіді й опису. Можна порушити безліч питань з приводу цього факту; можна запитати – і дійсно таке запитання ставилося – є він добром чи злом. Одні приходять від нього у відчай, інші – в захоплення.

Можна запитати себе: чи є це всезагальним фактом, чи існує всесвітня цивілізація людського роду, чи прагне людство до визначеної мети, чи передають народи один одному із століття у століття щось, що не зникає, щось, що зростає, що зберігається як дорогоцінний скарб, і, таким чином, щось нетлінне, вічне? Що стосується мене, то я глибоко переконаний, що дійсно людство має спільне призначення; що існує передача скарбів цивілізації від покоління в покоління і, отже, існує загальна історія цивілізації» [6, с. 19].

Подібна переконаність в існуванні світової цивілізації була пов'язана з вірою в прогрес, під яким Ф. Гізо, як і багато інших французьких мислителів, розумів необмежене вдосконалення людської природи та здатності розумних істот до передачі накопиченого досвіду новим генераціям. Для історика сутністю цивілізації виступає прогрес: «Мені здається, що сутність, яка полягає в слові цивілізація ..., є прогрес, розвиток; термін цей неминуче пов'язаний з уявленням про народ, який рухається вперед, – і рухається для того, щоб змінити не тільки місце, але й стан, – про народ, життя якого все більше і більше розширюється і поліпшується. Ідея прогресу, розвитку видається мені основною ідеєю цивілізації» [6, с. 24]. Прогрес Ф. Гізо розумів як удосконалення громадського життя, розвиток суспільства та людських відносин. Він стверджував, що цивілізація існує за двох умов і має дві ознаки: розвиток громадської діяльності та розвиток діяльності особистої, що означає як прогрес суспільства в цілому, так і прогрес окремої людини. Ф. Гізо пояснював системний характер прогресу шляхетною природою людства: розвиток матеріальної сили йде паралельно з розвитком сили моральної, яка призначена керувати першою.

Таким чином, французький історик остаточно поєднав у слові «цивілізація» значення слів «politesse», «civilité», уявлення про гармонійний розвиток думок, почуттів і діяльності, матеріального добробуту, високоорганізованого суспільного життя і врівноважених людських відносин. Широта поглядів Ф. Гізо, визнання як чинників, які забезпечують могутність і добробут суспільства, так і факторів, що впливають на внутрішній світ людини, її рух вперед, виключала саму можливість розриву між поняттями культури і цивілізації. Після виходу в світ його робіт розуміння культури як складової цивілізації стало зага-

льноприйнятим у Франції. Поняття цивілізації при цьому утвердилось як основне поняття, за допомогою якого французи виражали свою національну самосвідомість.

Франсуа Гізо першим в історичних дослідженнях поряд зі словом «цивілізація» як окрема одиниця (в однині) став вживати слово «цивілізація» у множині, об'єднуючи тим самим різні цивілізаційні групи в одну велику. Щоби не бути суперечливим у своєму творі, історик спробував знайти певне пояснення, протиставивши подібності факторів цивілізації різноманіття конкретно-історичних форм їхньої взаємодії. Так, стародавні цивілізації, на його думку, принципово відрізнялися від сучасної європейської тим, що розвивалися під впливом одного принципу чи ідеї. В Єгипті, наприклад, основним був теократичний принцип, який проявлявся в патернах поведінки, звичках, пам'ятках. В Індії так само панував принцип теократії. В інших народів зустрічається інша організація – панування касти завойовників; принцип сили панує в суспільстві, на ньому базуються закони. Більшість торгових республік (Іонія, Фінікія та ін.) виражають демократичний принцип. Навіть у Греції, серед усіх багатств людського розуму, панувала рідкісна єдність в літературі і в мистецтвах. На думку Ф. Гізо, в цих суспільствах всім керує і все вирішує будь-яка одна, якщо не єдина, сила.

На відміну від цих цивілізацій, європейська цивілізація формувалася під впливом різних факторів. Французькому історичному вченню вона представляється багатоманітною, заплутаною, бурхливою: «в ній одночасно існують всі форми, всі начала громадської організації: духовна і світська влада, елементи теократичний, монархічний, аристократичний, демократичний; всі класи, всі стани суспільства є змішаними і переплутаними; усюди представляються нескінченно різноманітні ступені свободи, багатства, впливу. І всі ці сили перебувають у стані постійної боротьби, причому жодна з них не має переваги над іншими, не панує безумовно в суспільстві» [6, с. 40]. Якщо давні суспільства можна уявити собі як відлиті за допомогою універсальної форми, то сучасна історична Європа представляє зразки всіх систем, всіх моделей розвитку. У цьому Ф. Гізо вбачає незаперечну перевагу європейської цивілізації. Незважаючи на те, що розвиток всіх окремо взятих проявів людського розуму в європейській цивілізації поступається

відповідній стороні розвитку в давніх цивілізаціях, взята в цілому європейська цивілізація є незрівнянно вищою за всі інші. Існуючи протягом п'ятнадцяти століть і постійно прогресуючи, вона просувалася вперед далеко не так швидко, як грецька цивілізація, але її прогрес ніколи не припинявся. Вона має нескінченне поле дій, в якому свобода розчищає їй дорогу. Підґрунтям цієї свободи стала різноманітність елементів суспільного устрою і неможливість їх взаємного знищення.

Унікальність європейської цивілізації історик пов'язує з особливостями її виникнення. Вона народилася з хаосу, в якому змішалися римські, варварські та християнські елементи. Всі вони істотно вплинули на формування Європи. Початок розквіту Європи в Середні віки Ф. Гізо пояснював впливом римського права, а подальший розвиток – ідеями демократії та особистої свободи, які, на думку дослідника, привнесли варварські племена. Вважаючи діяльність католицької церкви шкідливою для розвитку соціально-політичних відносин, він визнавав корисним вплив християнської релігії на розумовий і моральний розвиток європейців. Принципи, сприйняті в період народження європейської цивілізації, були, на думку Ф. Гізо, по-різному втілені в цивілізаціях окремих європейських країн. Наприклад, англійська цивілізація була орієнтована не стільки на розвиток розумових і моральних якостей людей, скільки на покращення соціальних інститутів і збільшення матеріального добробуту. Німецька цивілізація представлялася сповненою духовних скарбів, проте слабкою в соціальному плані. Найдосконалішою історично представлялася французька цивілізація.

Проте історика іноді брав сумнів щодо виключно прямолінійного прогресуючого руху цивілізації, прогресу суспільства та кожної окремої людини. Він писав: «Будемо, однак, обережні. Не слід занадто захоплюватися усвідомленням свого щастя і переваги, інакше нам загрожують дві великі небезпеки: гордість і лінощі. Ми можемо стати надто довірливими щодо могутності та успіхів людського розуму, щодо того рівня освіти, якого ми досягли, і, насолоджуючись своїм теперішнім становищем, втратити здатність до подальшої діяльності. ... мені здається, що ми постійно вагаємося між двома протилежностями: нас засмучують дрібниці, а з іншого боку, ми дрібницями ж задовольняємося. У бажан-

нях наших, у думках, в уяві ми до крайнощів вразливі, вимогливі та безмежно честолюбні; але коли справа доходить до реального життя, коли для досягнення мети необхідні жертви і зусилля, ми втомлюємося і опускаємо руки. Ми падаємо духом майже так само легко, як нетерпляче бажаємо чогось. ...Іноді ми, здається, готові знову повернутися до начал варварської Європи: до грубої сили, нахабства, обману, настільки звичних явищ чотири – п'ять століть тому. Але навіть і поступившись цій спокусі, ми не знаходимо в собі ні завзятості, ні дикої енергії людей того часу, які багато страждали і, незадоволені своїм становищем, постійно прагнули вийти з нього. Ми задоволені своїм становищем, не будемо ж ризикувати ним заради неясних бажань, час здійснення яких ще не настав. Нам багато дано, з нас багато і спитають; ми повинні будемо дати нащадкам строгий звіт у своїй діяльності; суспільство і уряд – тепер однаково підлягають дослідженню, звіту, відповідальності. Станемо ж твердо і неухильно дотримуватися начал нашої цивілізації: правосуддя, законності, гласності, свободи, ніколи не забуваючи, що якщо ми справедливо вимагаємо, щоб нічого не було приховано від нас, то і самі є на виду у всьому світу, який і нас у свою чергу піддасть допиту і суду» [6, с. 35–36].

Як і Вольтер, Ф. Гізо вбачає у цивілізації факт філософії історії, науки, що намагається думкою охопити весь світ. Кожну цивілізацію необхідно вивчати крізь призму неї самої, проникнути в сутність її явищ зсередини, подивитися на неї з погляду її творців. Таким чином, Ф. Гізо робить першу спробу перетворити поняття цивілізації на категорію історичної науки, що формувалася. Він прагне затвердити поняття цивілізації як поняття, що відображує певні історичні факти. Французький дослідник хоче бути істориком, уникаючи ідеології, але, обґрунтовуючи новий статус поняття цивілізації, він подекуди занурюється в абстрактні міркування, що не дає йому відійти від своїх попередників. Цивілізація для нього врешті-решт виступала певною сукупністю досягнень, яка визначається зовнішнім спостерегачем. У будь-якому випадку, вплив Ф. Гізо на сучасників був величезним. Він не став у повному розумінні родоначальником нової концепції цивілізацій, але його творча діяльність створила передумови для виникнення теорій локальних цивілізацій або етнографічних теорій цивілізації.

У середині XIX ст. французький романіст, соціолог, творець арійської расової теорії Жозеф Артюр де Гобіно (1816 – 1882) головною проблемою історії назвав проблему занепаду і смерті цивілізацій. Усі цивілізації, як він вважав, існують лише певний проміжок часу, але європейська цивілізація відрізняється від інших тим, що її представники першими змогли усвідомити її минулість. Полемізуючи з Ф. Гізо, який стверджував, що цивілізація – це факт, Ж. де Гобіно наполягав на тому, що цивілізація не є фактом. Цивілізація – «це низка, зчеплення фактів, більш-менш логічно з'єднаних один з одним і викликаних зіткненням ідей, часто досить численних, а ідеї та факти безперервно запліднюють одне одного. Іноді такий безперервний колообіг є наслідком першорядних принципів, іноді цей наслідок являє собою стагнацію, але в кожному разі цивілізація не є фактом – це пучок фактів та ідей; це стан, в якому знаходиться людське суспільство, це середовище, в якому йому довелося опинитися, яке воно створило, яке від нього походить і в свою чергу на нього впливає».

Цей стан має сильний характер узагальнення, яким факт ніколи не характеризується; він зазнає безлічі варіацій, яких факт не міг би витримати без того, щоби не зникнути, і разом з тим він абсолютно не залежить від форм правління, оскільки існує і розвивається і при деспотизмі і при ліберальному режимі і не перестає існувати навіть тоді, коли суспільні потрясіння змінюють або взагалі трансформують умови політичного життя» [5, с. VIII]. Ознаками цивілізації французький мислитель вважав стабільність, мирне співіснування окремих інтересів, неприйняття насильства і соціабельність. Своє уявлення про цивілізацію він коротко висловив так: цивілізація – це «стан відносної стабільності, в якому індивідууми намагаються задовольнити свої потреби без шкоди для інших, вдосконалюють свій менталітет і свої звичаї» [5, с. IX].

Основна думка книги Ж. де Гобіно «Досвід про нерівність людських рас» полягає в тому, що людська цивілізація перебуває в стані занепаду, який неможливо пояснити ні волею Бога (як це робив Боскюе), ні занепадом моралі, ні впливом клімату. Причина зла, на думку Гобіно, знаходиться в самій людині: у момент зародження людської цивілізації раси, хоча від природи і нерівномірно обдаровані здібностями і талантами, були чисті. На-

ступні ж нескінченні міграції призвели до змішування цих спочатку чистих рас. Це і стало причиною того, що людство опинилося нездатним до нескінченного саморозвитку. Ж. де Гобіно ілюструє цю тезу історією первісних арійців, які були, на його думку, найбагатороднішою з людських рас: мігруючи з Центральної Азії, вони розчинилися в менш чистих жовтій та чорній расах. Отже, рай недоступний для сучасної людини, хоча окремі історичні ситуації породжують особистостей, які дивом зберегли свою первісну чистоту. Але ці винятки не здатні призупинити загальний занепад людської цивілізації.

Отже, Ж. де Гобіно найважливішим чинником історичного процесу вважав расу. Він розрізняв три чисті раси (білу, жовту і чорну) і численні змішані типи, що виникли шляхом схрещування рас. Чиста раса є незмінною і має певні культурні здібності. Цивілізації, що були створені різними расами, не мали діалогу, оскільки расові обдарування у різних рас принципово різні. Якщо раса є чистою, то її об'єднує певна ментальна (як і кровна) єдність. При змішуванні крові виникає дисгармонія у поглядах, що веде до морального і соціального хаосу. Цивілізація починає втрачати свої життєві сили і творчий дух, деградує і гине: «організуючий характер будь-якої цивілізації визначається самою очевидною ознакою домінуючої раси; цивілізація змінюється, трансформується в міру того, як ця раса сама піддається змінам; саме в рамках цивілізації протягом більш-менш тривалого періоду продовжує діяти імпульс, якого колись надала їй зникла раса, і, отже, система, що сформувалася в суспільстві, являє собою факт, який найяскравіше свідчить про конкретні здібності та рівень народу – це найкраще дзеркало, в якому народ відображає свою індивідуаль-

ність» [5, с. IX]. Так була створена расово-антропологічна теорія, засновником якої став Ж. де Гобіно.

ВИСНОВКИ

Ліберальний ідеал цивілізації, що мав у першій половині XIX ст. нормативний характер, поступово став витискатися поняттям локальної цивілізації. Право на універсальну значущість, на яке претендувала тільки європейська цивілізація, поширилося й на інші цивілізації, їх голос зазвучав у повну силу, що докорінно змінило пізнавальну ситуацію в суспільних науках і гуманітарному знанні. Локальні цивілізації набули ціннісного змісту і перетворилися на самостійний об'єкт інтересу вчених. Теорії цивілізацій зазнали кардинальних змін протягом останніх десятиліть, активно реагуючи на динамічні зрушення, що визначають сучасний світовий розвиток. Сьогодні в контексті глобалізаційних процесів осьовою проблемою виступає взаємодія цивілізацій. Від конструктивної сили геополітичних, культурних, екологічних, соціальних та економічних проектів залежить майбутнє всього людства. Наростаюча загроза зіткнення цивілізацій може стати «лебединою піснею» людства, і для самозбереження та подальшого розвитку світової цивілізації не існує іншого виходу, крім вироблення певної стратегії, механізмів діалогу, співробітництва та партнерства цивілізацій і держав [1; 2].

Саме тому нагальною потребою є формування необхідних світоглядних позицій, які сприятимуть порозумінню різних цивілізаційних світів; кардинальних змін, спрямованих на гармонізацію людини і суспільства, а також людини і природи [8].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Danylova, T. (2016). The Theory of Civilizations through the Lens of Contemporary Humanities. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 9, 55–62. doi [10.15802/ampr2016/72231](https://doi.org/10.15802/ampr2016/72231)
2. Danylova, T. (2016). The Desire for Recognition in the Context of Francis Fukuyama's Universal History. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 10, 69–77. doi [10.15802/ampr.v0i10.87303](https://doi.org/10.15802/ampr.v0i10.87303)
3. Durant, W., & Durant, A. (1993). *The Story of Civilization*. New York: MJF Books.
4. Giddens, A. (2003). *Runaway World: how globalization is reshaping our lives*. New York: Routledge.

5. Gobineau, J. (2001). *Opyit o neravenstve chelovecheskih ras* [Essai sur l'inégalité des races humaines]. Moscow: Odissej (in Russian)
[Гобино, Ж. (2001). *Опыт о неравенстве человеческих рас*. Москва: Одиссей].
6. Guizot, F. (2007). *Istoriya tsivilizatsii v Evrope* [Histoire de la civilisation en Europe]. Moscow: Territorija budushhego (in Russian)
[Гизо, Ф. (2007). *История цивилизации в Европе*. Москва: Территория будущего, 2007].
7. Ionov, I., & Nachaturyan, V. (2002). *Teoriya tsivilizatsiy ot antichnosti do kontsa XIX veka* [The Theory of Civilizations from Antiquity to the End of the 19th century]. Saint Petersburg: Aleteyya (in Russian)
[Ионов, И., & Хачатурян, В. (2002). *Теория цивилизаций от античности до конца XIX века*. Санкт-Петербург: Алетейя].
8. Naess, A. (1992). Deep Ecology for the 22nd Century. *The Trumpeter*, 9(2). Retrieved from <http://trumpeter.athabasca.ca/index.php/trumpet/article/view/432/708>
9. Salata, G.V., Danylova, T.V. (2016). Uchrezhdeniya konsolidirovannoy informatsii, ili informatsionno-bibliotечnyie tsentryi Ukrainyi, v usloviyah evrointegratsii: k postanovke problemy [Institutions of consolidated information, or information librarian centres of Ukraine, in the context of European integration: the problem statement]. *Young Scientist*, 8(35), 253-256 (in Russian)
[Салата, Г., & Данилова, Т. (2016). Учреждения консолидированной информации, или информационно-библиотечные центры Украины, в условиях евроинтеграции: к постановке проблемы. *Молодой ученый*, 8(35), 253-256].
10. Yakovets, Yu. (2003). *Globalizatsiya i vzaimodeystvie tsivilizatsiy* [Globalization and Interaction of Civilizations]. Moscow: Economics (in Russian)
[Яковец, Ю. (2003). *Глобализация и взаимодействие цивилизаций*. Москва: Экономика].
11. Yakunin, V., Bagdasaryan, V., Kulikov, V., & Sulakshin, S. (2009). *Variativnost i tsiklichnost globalnogo sotsialnogo razvitiya chelovechestva* [Variability and Cyclicity of the Global Social Development of Mankind]. Moscow: Scientific Experiment (in Russian)
[Якунин, В., Багдасарян, В., Куликов, В., & Сулакшин, С. (2009). *Вариативность и цикличность глобального социального развития человечества*. Москва: Научный эксперт].